

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: O kulturowych i komunikacyjnych aspektach marginaliów uwag kilka

Author: Bożena Mazurkova

Citation style: Mazurkova Bożena. (2019). O kulturowych i komunikacyjnych aspektach marginaliów uwag kilka. W: B. Mazurkova (red), "Marginalia w książce dawnej i współczesnej" (S. 7-13). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

O kulturowych i komunikacyjnych aspektach marginaliów uwag kilka

Jednym z poświadczeń troski dawnych autorów o zgodny z ich intencjami przebieg lektury oraz szerzej pojęty proces recepcji dzieł były przeznaczone dla przyszłych odbiorców różnego typu wskazania i uwagi, które zamieszczali oni na marginesach kart i tam też impresorzy utrwalali je w druku. Przetrwały one w edycjach sprzed wieków i honoruje się je także w książce współczesnej – w wydaniach o charakterze naukowym. Nie są to jednak jedyne dodatkowe adnotacje, jakie zachowały się w przekazach rękopiśmiennych i drukowanych. Wiele z nich pozostawili również użytkownicy manuskryptów oraz czytelnicy wydanych książek, dokonując różnorodnych wpisów na przednich i tylnych kartach ochronnych, na kartach tytułowych, na marginesach, a nawet w obrębie kolumny tekstowej. Tego typu adnotacje, projektujące lub utrwalające przebieg i rezultaty lektury, a także niewiążące się bezpośrednio z treścią dzieł okoliczności zewnętrzne lub refleksje autorów wpisów, decydują o swoistej polifoniczności owych przekazów¹. Uważne wsłuchanie się w te różnorodne głosy z przeszłości, określenie ich charakteru i funkcji pozwala współczesnemu czytelnikowi i badaczowi dawnych książek w jednej osobie bliżej poznać samych autorów zapisków, koleje ich życia, upodobania, poglądy, określone myśli, a także kontekst kulturowy dzieł oraz przejawy ich funkcjonowania w obiegu czytelnictwa, poświadczonych indywidualnymi potwierdzeniami kontaktu odbiorców z rękopisami lub konkretnymi egzemplarzami druków.

¹ Typologię rękopiśmiennych marginaliów ze względu na treść oraz umiejscowienie zapisów prezentują między innymi autorzy dwóch pierwszych rozpraw w tomie (Mariusz Leńczuk – w manuskrypcie; Rafał Wójcik – w książce drukowanej), odnosząc się także do obowiązujących definicji terminu. Z tego też względu tu poprzestaniemy na ogólnych informacjach o tego typu adnotacjach.

Wskazany krąg zagadnień ściśle wiąże się z wieloaspektowymi studiami, jakie od kilku już dekad prowadzone są na Uniwersytecie Śląskim, głównie przez pracowników Zakładu Historii Literatury Baroku i Dawnej Książki, którzy naukową refleksją obejmują piśmiennicze i literackie elementy współtworzące ramę dzieł – przede wszystkim w dawnych edycjach, w ich wznowieniach, a także w przekazach zachowanych do dziś w manuskryptach. Tego typu dociekania, łączące perspektywę literaturoznawczą z wiedzą o cechującej się bogactwem formalnym strukturze dawnych ksiąg oraz swoistości czytelniczego obiegu słowa pisanego i drukowanego w odległych wiekach, zwłaszcza w dobie staropolskiej, w głównym zrębie inspirowane są przez szkołę badawczą utworzoną na katowickiej polonistyce przez Renardę Ociecek.

Badania te od lat zmierzają do przybliżenia specyfiki konkretnych typów wypowiedzi o charakterze delimitacyjnym: ich tematyki i kompozycji, rozlicznych funkcji, jakie pełnią w obrębie książki, a także aktualizowanego w trakcie lektury wielostronnego znaczenia części ramowych dla poznania genezy dzieła oraz dla jego recepcji – rozumienia oraz usytuowania utworu w tradycji literackiej i kulturowej – a także przybliżenia specyfiki warsztatu pisarskiego czy biografii samego autora, w niektórych przypadkach również wydawniczych losów konkretnych tekstów. W dotychczasowych dociekaniaх wskazane spektrum zagadnień rozpatrywane było albo w odniesieniu do wieloelementowej oprawy tekstów konkretnych pisarzy, albo przedmiotem obserwacji stały się poszczególne rodzaje części ramowych o charakterze piśmienniczym i literackim. W tym zakresie rezultatem badań prowadzonych w katowickim ośrodku akademickim oraz zrealizowanych tu indywidualnych i zespołowych przedsięwzięć naukowych są liczne rozprawy i obszernie studia, a także książki autorskie², jak również zbiorowe publikacje o charakterze monograficznym. Po wydaniu zbioru prac poświęconych różnym częściom piśmienniczym, które towarzyszyły dziełom w dawnych edycjach³, drukiem ukazały się trzy tomy dotyczące konkretnych typów elementów tworzących literacką i edytorską oprawę utworów w książce na przestrzeni jej dziejów⁴.

² Zob. R. OCIECEK: „*Ślaworodne wizerunki*”. O wierszowanych listach dedykacyjnych z XVII wieku. Katowice 1982; EADEM: *Studia o dawnej książce*. Katowice 2002; M. PIECHOTA: *O tytułach dzieł literackich w pierwszej połowie XIX wieku*. Katowice 1992; B. MAZURKOWA: *Literacka rama wydawnicza dzieł Franciszka Dionizego Książki (na tle porównawczym)*. Katowice 1993; EADEM: „*Weksle prawdy i nieprawdy*”. *Studia literackie o książce oświeceniowej*. Warszawa 2011; A. SITKOWA: „*Na połów dusz ludzkich*”. O literackiej ramie wydawniczej w edycjach kazań Piotra Skargi (XVI–XVIII w.). Warszawa 1998.

³ Zob. *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*. Red. R. OCIECEK. Katowice 1990.

⁴ *Przedmowa w książce dawnej i współczesnej*. Red. R. OCIECEK, przy współudziale R. RYBY. Katowice 2002; *Dedykacja w książce dawnej i współczesnej*. Red. R. OCIECEK,

Dodajmy, że właśnie do tak pojmowanego temporalnego *continuum* odnosi się szerzej, a nie literalnie rozumiana cykliczna formuła tytułowa użyta również w tym tomie. Nie uwzględnia ona ścisłej klasyfikacji chronologicznej, której wyrazem jest nazwa „dawne edycje” („stare druki”), ponieważ ta ostatnia odnosi się wyłącznie do książki nowożytnej, drukowanej od XVI do XVIII wieku, a zatem nie uwzględnia ani inkunabułów (umownie łączonych z XV stuleciem), ani przekazów rękopiśmiennych, ani też innych form utrwalania w obrazie przetworzonej na żywioł mowy ludzkiej myśli. Z kolei powstałe według analogicznego kryterium określenie „książka współczesna” łączone jest wprawdzie często z publikacjami, które ukazały się drukiem od kojarzonego z nowoczesnością wieku XX, należy jednak podkreślić, że nowoczesne dzieje książki rozpoczęły się, poczynawszy od wydatnej zmiany jakościowej, jaka w dziejach druku nastąpiła już w XIX stuleciu wraz z wynalezieniem i upowszechnieniem stereotypii, a także zmianą technologii produkcji oraz składu papieru⁵.

Zaakcentujmy zatem, że określenia „dawna” oraz „współczesna” dotyczące książki w cyklicznej formule tytułowej nie oznaczają pozostających w rozłączności okresów jej rozwoju i wielorakich przemian, dwóch odrębnych, zamkniętych zbiorów, lecz cezurę początkową oraz docelową nieprzerwanego przedziału temporalnego – od epok najdawniejszych aż do czasów najnowszych. I tylko od doboru autorów, a także zakresu źródłowego prac w poszczególnych tomach monograficznych zależało dotąd i będzie zależeć – jeśli cykliczna formuła znajdzie kontynuację w następnych publikacjach zbiorowych o tematyce ramowej – które okresy dziejów książki są w nich reprezentowane w przypadku konkretnych tematów licznie bądź w małej reprezentacji, a przy których występuje wakat.

W szeroko rozumianą, cykliczną formułę patronującą badaniom skupionym na cząstkach ramowych dzieł wpisuje się także ten monograficzny tom.

A. SITKOWA. Katowice 2006; *Wypowiedzi zalecające w książce dawnej i współczesnej*. Red. M. JARCZYKOWA i B. MAZURKOWA, z udziałem M. MARCINKOWSKIEJ. Katowice 2015. Niebawem drukiem ukaże się jeszcze jedna praca zbiorowa poświęcona elementom ramowym: *Komentarze i przypisy w książce dawnej i współczesnej*. Red. B. MAZURKOWA. (Katowice 2019).

⁵ Zob. między innymi: J. DUNIN: *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX wieku*. Łódź 1982, s. 43–46; M. MATWIJÓW: *Od tabliczki glinianej do tabletu*. W: *Encyklopedia książki*. T. 1: *Eseje. A–J*. Red. A. ŻBIKOWSKA-MIGOŃ i M. SKALSKA-ZŁAT. Wrocław 2017, s. 46–47. Nie bez racji ze względu na zachowujące aktualność pewne tendencje i zjawiska kulturowe oraz ideowe, a także z uwagi na przemiany cywilizacyjne „próg współczesności” Teresa KOSTKIEWICZOWA upatruje sporo przed wiekiem XX: *Oświecenie. Próg naszej współczesności*. Warszawa 1994. Natomiast o tendencji odwrotnej, to znaczący włączaniu XIX stulecia do epok dawnych, może świadczyć między innymi zbiorowa publikacja: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. T. 5–6: *Stulecia XVI–XIX*. Red. P. BOREK, M. OLMA. Kraków 2015.

Oddawana do rąk Czytelnika zbiorowa publikacja naukowa poświęcona jest bowiem różnego typu zapiskom – między innymi o charakterze rzeczowym, dokumentacyjnym, porządkowym, nawigacyjnym, ale też emocjonalnym i rozrywkowym – które zostały naniesione odręcznie na szczęśliwie zachowane do dziś manuskrypty zawierające utwory literackie bądź przekazy o charakterze *stricte* użytkowym i na teksty wydane, a także dotyczy adnotacji drukowanych. Dodajmy, że w przypadku tych ostatnich perspektywę książki współczesnej reprezentują, ale też wzmacniają w tomie naukowo opracowane edycje dawnych dzieł, będące podstawą cytowania konkretnych marginaliów. Wydania te, dzięki zachowaniu adnotacji oraz analogicznych ich umiejscowieniom świadczą o uszanowaniu pierwotnego zamysłu autora lub impresora i dają czytelnikowi swoistą namiastkę kontaktu ze złożoną strukturą druku sprzed wieków. O ile w pierwotnych edycjach marginalia drukowane sytuowano na marginesach poszczególnych kart, równoległe do tekstu głównego, o tyle zróżnicowane formalnie odręczne zapiski (słowne lub graficzne – na przykład różne rysunki o jednostkowym bądź powtarzalnym charakterze, a nawet skreślenia tekstu powiązane w spójny przekaz wraz z innymi zapisami) autorzy rozpraw odnaleźli nie tylko na obramowaniach kolumny tekstowej. Zlokalizowali je także w innych miejscach wewnętrznej struktury książki, stanowiących w szerokim znaczeniu przestrzeń zewnętrzną wobec zapisu tekstu głównego – a zatem jego „margins”.

Zróżnicowanie formalne, charakter oraz rozliczne funkcje takich właśnie dodatkowych not utrwalaonych w rękopisach i drukach – od XV do XIX wieku, a w przypadku niektórych edycji wznowionych w stuleciach XX–XXI – w porządku chronologicznym prezentują rozprawy i szkice pomieszczone w tomie. Są wśród nich na trwale związane z wszystkimi egzemplarzami wydanych utworów esencjonalne rekapitulacje ważniejszych treści, pod względem funkcji zbliżone do żywej paginy, czyli adnotacje ułatwiające czytelnikowi zapamiętywanie konkretnych partii tekstu i nawigację po książce po ponownym lub kolejnym sięgnięciu do niej, a także marginalia, w których autorzy sygnalizowali przyszłym odbiorcom nawiązania do określonych, niekiedy ściśle zlokalizowanych, miejsc w konkretnych dziełach lub zamieszczali w nich komentarze do tekstu głównego, wyrażające stosunek do problematyki, która wprawdzie nie została tam podjęta, ale wiąże się z nią w sposób bezpośredni lub pośredni.

Z oczywistych względów z dużo większą różnorodnością mamy do czynienia w przypadku charakteryzowanych w tomie dodatkowych odręcznych zapisków poczynionych w manuskryptach i drukach. Tego typu marginalia, niezależnie od tego, czy wyszły spod pióra konkretnych, imiennie określonych czytelników, czy też zostały utrwalone przez nieznaną odbiorców, a w przypadku rękopisów także przez kopistów, są szczególnie cennym trwałym śladem indywidualnego kontaktu z książką – refleksji na bieżąco powstających w trakcie lektury utworów lub nasuwających się po jej zakończeniu, a także towarzyszą-

cych powstawaniu tekstów. Adnotacje te niejako zatrzymały w czasie jednostkowe okoliczności oraz myśli i odczucia konkretnych i nieznanych osób, które miały do czynienia z dziełami. Utrwalały równocześnie znamienne dla kultury danego okresu sposoby obcowania z tekstem, spontaniczny lub ukierunkowany przebieg procesu lektury, jak również związane z tym indywidualne i zbiorowe nawyki, jednym słowem – historię spisywania i czytania książek.

Odręczne zapiski w manuskryptach stanowią również cenne źródło umożliwiające poznanie szeroko rozumianej wrażliwości, kompetencji oraz lekturowych upodobań i fascynacji ich autorów, użytkowników bądź kopistów. W niektórych przypadkach pozwalają prześledzić zmiany, jakim podlegały dzieła, zanim uzyskały kształt prawdopodobnie utrwalony w druku, którego egzemplarze nie dochowały się do naszych czasów, lub adaptacyjną postać na potrzeby recepcji przygotowaną w zmienionych kulturowo uwarunkowaniach. O potencjale informacyjnym oraz wynikającej stąd randze zidentyfikowanych autorsko rękopiśmiennych marginaliów wymownie świadczy fakt, iż mogą być wykorzystane do naświetlenia znamiennych dla pisarstwa danego twórcy praktyk erudycyjno-imitacyjnych. Natomiast w przypadku różnego typu dokumentów oraz pism urzędowych pozostawione na nich dodatkowe odręczne adnotacje lub zapiski zawierające zmiany redakcyjne pozwalają bliżej przyjrzeć się specyfice pracy konkretnych kancelarii prywatnych lub podległych instytucjom publicznym. Na osobną uwagę zasługuje utrwalona w manuskryptach powstałych w żeńskich klasztorach karmelitańskich XVII–XVIII wieku ekspresja osobista autorek oraz znamienna dla nich sztuka rękopisu, wykazująca specyficzne dla siebie cechy, ale nierzadko w zakresie kompozycji, liternictwa, elementów zdobniczych oraz dodatkowych adnotacji wzorowana na drukach tego czasu.

Rozprawy zgromadzone w tomie prezentują zróżnicowany formalnie materiał źródłowy i przybliżają rozległe spektrum problemów, które wiążą się z drukowanymi, a zwłaszcza z odręcznymi zapiskami w przekazach pochodzących z pięciu stuleci. Pozwalają również zaobserwować, także dzięki zamieszczoneму materiałowi ilustracyjnemu, jak trudny jest to przedmiot badań, niekiedy sprawiający kłopoty już na elementarnym etapie, czyli przy próbie odczytania, gromadzony nierzadko w toku żmudnych, wieloletnich poszukiwań. Wymaga on ponadto rozległej wiedzy i wieloletnich doświadczeń oraz umiejętności właściwego wyboru i praktycznego zastosowania w wielostronnych dociekaniach optymalnych narzędzi i metod badawczych. Równocześnie usytuowanie w drukach i manuskryptach prezentowanych w tomie, zróżnicowanych formalnie i funkcjonalnie, odręcznych adnotacji skłania do szerszego niż w słownikowej definicji pojmowania marginaliów: jako wszelkich, zarówno słownych, jak i graficznych, zapisków umieszczonych przez użytkowników „na marginesie” dzieła, a zatem poza jego tekstem w głównej kolumnie, nie zawsze w powiązaniu, ale zawsze w kontakcie z nim, z jego materialnym utrwaleniem w druku

lub zapisie odręcznym. I nawet drobne skreślenia oraz pozasłowne oznaczenia graficzne, utrwalone w różnych miejscach książki, nie tylko na marginesach, stanowią niezwerbalizowany wprowadź, ale semantycznie wyrazisty znak jakiejś myśli, sugestii czy intencji użytkownika druku lub manuskryptu.

Mimo skojarzeń, jakie budzi sama nazwa „marginalia”, zapisy, do których się ona odnosi, nie mają peryferyjnego charakteru czy statusu w sferze znaczeń i wartości kulturowych, na co jednoznacznie wskazują prace zgromadzone w tomie. Ponadto należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden, niezwykle istotny aspekt tych adnotacji, wykraczający poza ich informacyjne walory. Otóż pismo, zarówno w wersji odręcznej, jak i drukowanej, zmieniając słowo oralne w przestrzeń wizualną, a w drugim przypadku wiążąc je z nią ostatecznie z racji poddania technologii, spowodowało dodatkowe nacechowanie semantyczne pustych przestrzeni, zwyczajowo przyjętych w strukturze i kompozycji książki⁶. I dotyczy to nie tylko jej nowożytnego kształtu, ale także wcześniejszych form utrwalanych mechanicznie (ksylografów oraz inkunabułów), jak również manuskryptów. Z racji swoistej naddanej potencjalności znaczeniowej wolne, niezagospodarowane obszary, wyraźnie oddzielone od miejsc „zamkniętych”, w książce wypełnionych kolumną tekstową, w sposób szczególny oddziaływały i oddziałują na wyobraźnię użytkownika. Aktywizują jego uwagę, skłaniając do skorzystania z szansy na indywidualne zakorzenienie w czasie, a tym samym na ocalenie pamięci w przyszłości przez utrwalające w słownym, a szerzej – graficznym, obrazie treści, dla których pierwotny jest żywioł oralny – werbalizująca myśli, opinie, spostrzeżenia i sądy żywa mowa⁷.

I właśnie dlatego należy z całą stanowczością podkreślić, że szeroko pojmowane marginalia stanowią niezwykle cenny, w przypadku odręcznych zapisów kapitałny – wprost unikatowy, materiał badawczy, także w aspekcie antropologicznym. Pozwalają bowiem obserwować materialne, konkretne efekty fundamentalnego dla kultury procesu przekształcania, czy też swoistej transkrypcji prymarnego przekazu oralnego na powstałe w wyniku przemian ewolucyjnych, urzeczowione w obrazie słowo i inne znaki graficzne⁸. Jest to szczególnie cenne w przypadku zapisów prozą, które odzwierciedlają spontaniczne praktyki retoryczne i tym samym mogą przybliżać zasady działania pierwotnej w stosunku do pisma komunikacji oralnej⁹. Niebagatelny jest również fakt, iż zapisy będące przejawem kultury pamięci nawet po upływie setek lat przechowują niejako za-

⁶ Zob. W.J. ONG: *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*. Przekł., wstęp i red. J. JAPOLA. Wyd. 2 przejrane i poprawione. Warszawa 2011, s. 188–195.

⁷ Zob. ibidem, s. 156–157.

⁸ Por. D.R. OLSON: *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisanie i czytania*. Przekł. M. RAKOCZY. Wstęp i red. G. GODLEWSKI. Warszawa 2010, s. 121–123.

⁹ Zob. E.A. HAVELOCK: *Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności i piśmienności w kulturze Zachodu*. Przekł. i wstęp P. MAJEWSKI. Warszawa 2006, s. 63–72.

trzymane w czasie momenty przeszłości, zaświadczać o autorach, przedmiocie i okolicznościach wpisów, a także o sposobach obcowania, kontaktu użytkowników książki z tym właśnie medium, jak również o złożonych aspektach procesu komunikacyjnego, który został utrwalony, urzeczowiony w obrazie słowa lub innym elemencie graficznym.

Bożena Mazurkova

Katowice, czerwiec 2019 r.